

його родичів; вдосконаленні системи захисту прав осіб, що потерпіли від злочинних посягань. Таке принципове збереження положень стосовно необхідності відшкодувати шкоду, поновити порушені права мешканців держави, яскраво відображає повагу в українському суспільстві до прав особи як константну норму його життя.

Список літератури: 1. Кистяковский А.Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. К., 1879. 2. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киевская старина. 1888. Т. 22. № 9. 3. Слабченко М.С. Ескізи з історії «Правъ, по которымъ судится малороссійскій народъ» // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. К., 1927. 4. Василенко Н.П. Матеріяли до історії українського права. У Київі: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Т.1. 5. Яковлів А. Український кодекс 1743 року: «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ» // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. 1949. Т.159. 6. Шаломсєв С.В. Розвиток інституту множинності злочинів у кримінальному праві України другої половини ХУІІ – ХУІІІ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2002. 7. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588г.). К., 1894. 8. Кудін С.В. Становлення і розвиток кримінального права України у Х – першій половині ХУІІ ст. /Дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. К., 2001. 9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Львів. 1990. Т.1. 10. Наріжний С. Судівництво й кари на Запорозжжі. Прага: Друковано в Збірнику Українського Наукового Інституту в Америці. 1939. Т.1. 11. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Історично-Філософічна Секція, Правнична комісія. 1990. Ч. 5. Т. 209. 12. Д-ський А. Система карательних мер в Запорозжжі // Киевская старина. 1893. № 1. 13. Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии ХУІІ и ХУІІІ вв. Одесса, 1911.

Надійшла до редколегії 12.07.04

О.М. Головка

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ФІНАНСАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР.

Фінансова система України, що склалася та розвивається в сучасних умовах, у відповідності з принциповими положеннями Конституції України, повинна забезпечувати завдання побудови зокрема соціальної держави. Таким чином, виникає ситуація подвійної залежності: органи управління державними фінансами у річці приписів законодавця повинні діяти так, аби забезпечити соціальну стабільність в суспільстві; і у той же час саме соціальна врівноваженість має створювати умови для нормального розвитку фінансової системи.

Організаційно-правове забезпечення діяльності органів управління державними фінансами повинно базуватися не тільки на використанні позитивного чи негативного досвіду, а й вирішенні завдань «від супротивного». У цьому сенсі здається корисним опрацювати моменти, пов'язані з діяльністю місцевого фінансового апарату Російської імперії в Україні в надзвичайних умовах соціальної революції, зміни орієнтирів і цінностей, припинення звичного і усталеного плину життя.

Революція 1905–1907 рр. стала справжнім випробуванням для органів фінансового управління Російської імперії на місцях. Основними наслідками революційних подій для фінансової системи держави стали: ускладнення фінансової ситуації, нестаток коштів, знецінення цінних паперів – одного боку, і критика фінансової політики, передусім податкової царату представниками практично усього спектру опозиційних самодержавству сил. Окрім політичних гасел, ідеологічної боротьби, публікації та оприлюднення програмних документів, вони використовували і цілком легальні методи. Так, ще 9 травня з Донбасу (станіці Каменської Донецького округу Облaсті Війська Донського¹) надійшла заява до Особливого присутствія Ради міністрів Російської імперії, де наголошувалася необхідність встановлення народного представництва (тобто парламентарного устрою), зокрема, для визначення державного розпису податків [1, с.78].

Уряд Російської імперії, у першу чергу Міністерство фінансів, опинилися в ситуації, коли внутрішня політична криза, котра швидко переросла у політичну боротьбу, стала більш ніж суттєвим чинником і банківської, і емісійної політики. Сучасники констатували (а пізніші дослідники це підтвердили на значному фактичному матеріалі), що загальне становище грошового ринку в Російській імперії виключало проведення крупних емісійних операцій всередині країни [2, с.38; 3].

Реформи державного устрою Російської імперії, викликані революцією 1905–1907 рр., мало торкалися системи управління фінансами. Цей важіль царат уперто не хотів випускати зі своїх рук. На початку 1906 р., коли спеціально скликана нарада під головуванням Миколи II обговорювала проекти майбутніх Основних законів Російської імперії, на ній було ухвалено додати до проекту ст.60, згідно з якою позики укладалися на підставі указів. Однак, ми не можемо погодитися з авторами колективної монографії, присвяченої державно-правовим характеристикам подій революції 1905–1907 рр., що новостворювана Державна дума «...була усунута ... від всіх ... фінансових питань держави» [1, с.135]. Законодавчі акти, які визначали ставки податків, митні тарифи тощо приймалися Державною думою. До її відання були віднесені й бюджетні питання.

Не останнім чинником суспільного невдоволення, яке призвело до початку революційних заворушень, стало негативне ставлення до податкової політики царату, об'єктивно спрямованої на висукування широких верств найменш забезпечених платників. Домінування непрямих податків, несправедливість з соціальної точки зору принципів прямого оподаткування не лише мали негативний вплив на розвиток народного господарства, а й передусім вели до зубожіння дрібного виробника, пересічного споживача необхідних продуктів тощо. Заходи законодавця, спрямовані на послаблення податкового пресу, здійснювалися вже безпосередньо у роки революції, мали млявий і такий собі «сором'язливий» характер, були безсистемними і недієвими. Так, 17 січня 1905 р. було розширено компетенцію казенних

¹ Зараз місто Каменськ-Шахтинський Ростовської області Російської Федерації.

палат щодо складення недоїмок за державним промисловим податком – верхня межа склала до 1000 руб. (не більше, ніж на п'ять років), а за погодженням з контрольними палатами – до 5000 руб. [4, с.16] Процедура проходження документів щодо такого дозволу до Міністерства фінансів скорочувалася. Але ж мова йшла про промисловий податок (основний і додатковий – окладний та процентний), котрий аж ніяк не обтяжував буржуазію, бо мало залежав від розмірів прибутку.

Ще один крок назустріч буржуазії був зроблений 13 червня 1905 р., коли затверджена Миколою II думка Державної Ради дозволила казенним палатам та податним інспекторам не зараховувати у прибуток приватні борги підприємств, якщо вони не перевищували 8% від загальної суми [4, с.17]. У той же час (13 квітня 1905 р.) було підвищено ставки окремих податків. І якщо збільшення відррахувань на пенсію чиновників, мита з майна, що переходило невідшкодовно, пробірного мита з виробів з коштовних металів можна назвати соціально спрямованими змінами податків, то на зовсім протилежне судження заслуговує підвищення акцизу на сірники, гас тощо [4, с.16]. За таких умов місцеві органи управління фінансами ставали, по суті, заручниками непослідовної фінансової політики самодержавства, яке, з одного боку, робило несмілі спроби дещо послабити податковий прес, а з іншого – прагнуло більш повно задовольнити свої фінансові інтереси. Як бачимо, робилося це вельми незграбно – тиск податків на більш заможні буржуазні верстви послаблювався, а на широкі, соціально значно менш захищені – посилювався.

Важко оцінити однозначно й заходи Міністерства фінансів щодо удосконалення системи казенного продажу спиртних напоїв. Так, під приводом полегшення праці продавців у казенних лавках, циркуляром від 14 квітня 1905 р. було скорочено час торгівлі алкоголем. Він був установлений у місті протягом 13, а селі – 12 годин, починаючи з 7.00 ранку. Управляючим акцизними зборами губернії було надано право переносити цей час на півгодини, або годину пізніше [4, с.19]. Звісно, торгівля спиртним з сьомої ранку до десятої вечора – більш, ніж достатньо, якщо не сказати – надмірно. Але в умовах загального невдоволення, поширення антиурядової агітації це скорочення часу торгівлі, на нашу думку, могло певною мірою зіграти й додаткову дестабілізуючу роль.

У роки Першої російської революції та російсько-японської війни, яка передувала їй і стала одним із чинників соціальних потрясінь, органи управління фінансами Російської імперії в Україні були змушені працювати в екстремальних умовах, коли соціальна нестабільність, відкриті зіткнення на класовому ґрунті були негативним чинником. Найбільше навантаження лягало, як показують факти, на низовий апарат, найбільш наближений до населення, котре розійшлося в значній мірі по поляризованих політичних таборах. У таких умовах податні інспектори, акцизні наглядачі прагнули добросовісно і відповідно до чинного законодавства виконувати свої обов'язки у межах встановленої компетенції.

Так, 27 січня 1905 р. податний інспектор другої податної дільниці Київської губернії А. Бялковський звернувся до начальника Київського губер-

ського жандармського управління із запитом про обсяг площ, займаних управлінням у будинку по вул. Львівській, 8/10 та з проханням про направлення списків особового складу з вказівкою адрес помешкання [5, арк.2а]. Цілком прогнозованим з позицій сьогодення («державна таємниця, державні інтереси») та існуючого уявлення про дореволюційні спецслужби було б обурення «головного жандарма» Київщини, погрози, тощо. Насправді нічого цього не було. Начальник управління не тільки надав відповідну інформацію, але і почав листування з податним інспектором як головою присутствія з квартирного податку про стягнення цього шляхом утримання із заробітку його підлеглих та направлення зібраних коштів до казначейства [5, арк.5зв. та ін.].

Заслугове на увагу один невеличкий епізод. Помічник начальника Київського ГЖУ в м. Бердичеві ротмістр Кринський заборгував скарбниці ... 4 руб. податку за свою квартиру в Києві. 23 серпня 1905 р. начальник управління повідомляє свого помічника про необхідність внести кошти до Бердичівського казначейства, а вже 3 вересня той доповідає про виконання [5, арк.23–24].

Історико-правова література, присвячена правовим та організаційним засадам діяльності першого російського парламенту, не акцентує увагу на участі місцевих органів управління державними фінансами у організації та проведенні виборів до Державної Думи Російської імперії. Згідно з п.VII указу Миколи II від 11 грудня 1905 р. «Про вибори до Державної Думи Російської імперії» та п.1 «Інструкції про порядок складення додаткових списків осіб, що мають участь у виборах в Державну Думу» належало скласти списки виборців з числа осіб, що володіли не менше року торговельно-промисловими підприємствами і сплачували основний промисловий податок. Це завдання було покладене на казенні палати.

Якщо в губерніях Півдня та Лівобережжя вони мусили виконувати вказані функції сумісно з земськими та міськими управами, то у неземських Правобережних губерніях – лише спільно з самоврядуванням міст [6, арк.1]. Списки і платників основного промислового податку, і платників державного квартирного податку склалися за дорученням казенних палат податними інспекторами [6, арк.2]. При цьому на Правобережжі податні інспектори складали списки власників виборчого права з числа суб'єктів торговельно-підприємницької діяльності у своїх дільницях поза межами міст (де це робили за їх сприяння міські думи), а з-поміж квартиронаймачів – і в містах теж.

Були випадки, коли складенням списків (до цього залучалися і казначейства [6, арк.1]) участь податних інспекторів у виборчих кампаніях не обмежувалася. У Васильківському повіті Київської губернії податний інспектор Р.І. Швайковський був обраний головою міської виборчої комісії у Білій Церкві [6, арк.41]. Ці функції він суміщав з основними обов'язками до кінця виборчої кампанії в Першу Думу.

Велике навантаження в роки першої російської революції на теренах України випало на контори та відділення державних банків. Невдала російсько-японська війна, класові зіткнення, страйки, параліч окремих галузей

економіки, передусім транспорту, національно-визвольний рух – усе це негативно відбилосся на стані фінансового ринку, нанесло болісний удар по вартості цінних паперів. Протягом лише 1905 р. і тільки за офіційними, заниженими даними, державний борг Російської імперії зріс з 7081746619 руб. до 7841164510 руб., або на 11.9% – і це тільки за один рік [4, с.67].

Уряд і Міністерство фінансів вдавалися до досить радикальних заходів зі стабілізації фінансів у державі, як зовнішніх (укладення позик), так і внутрішніх. До останніх мали безпосереднє відношення контори та відділення Державного банку, відділення Державного дворянського земельного та Державного селянського поземельного банків на місцях.

Згідно з законом 17 лютого 1905 р. Селянському поземельному банку було дозволено здійснити випуск 4% державних свідоцтв цього банку на суму 15 млн. руб. 12 березня того ж року прийнято законодавче рішення про випуск внутрішньої 5% позики на 200 млн. руб. Її облігації приймалися в заставу за акцизні платежі на загальних підставах [4, с.13]. 29 липня була ухвалена друга внутрішня позика 1905 р. з 5%, яку планувалося погасити протягом 48 років. 30 квітня того ж року було прийняте Положення Комітету фінансів про випуск короткотермінових зобов'язань державного казначейства. 14 липня було дозволено Селянському поземельному банку провести ще один випуск державних свідоцтв, але цього разу виходячи з 4,5% [4, с.14]. При цьому передбачалася, зокрема, можливість передачі цих цінних паперів Державному банку для реалізації через ощадні каси.

Нарешті, у грудні 1905 р. стан справ дійшов до такої межі, що міністр фінансів набув нових оперативних повноважень – випускати короткотермінові зобов'язання державного казначейства в межах 400 млн. руб., які також дозволялося передавати Державному банку для реалізації з розрахунку 5.5% і додатково 1% комісії [4, с.14–15].

Окрім загальної політичної нестабільності, котра впливала під час революційних подій на стан фінансів у центрі та на периферії Російської імперії, 1905-й і наступні роки були тривожними і з точки зору того, що політичні сили революційно-радикального спрямування, потребуючи коштів на свою діяльність, не гребували відверто кримінальними методами поповнення партійної каси, нападаючи на державні фінансові установи з метою «експропріацій». Послідовні прихильники терору есери активно використовували цей спосіб пошуку коштів на свою боротьбу.

Використовуючись ситуацією, активізувалася і загальнокримінальна злочинність. Відтак, за клопотанням відповідних установ, у 1906 р. Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор був змушений опікуватися питаннями організації військової охорони контори Державного банку, відділень Державних дворянського земельного та селянського поземельного, установ приватних банків, ощадних кас [7, арк.340, 372].

Були й інші способи вирішення питання. У вітчизняній історико-правовій науці досить детально розкрито випадки, коли юридичні особи приватної форми власності на свій кошт започатковували посади поліцейських на фабриках та заводах, у портах. Однак, у екстремальних умовах революційного наступу до подібних заходів вдавалися і місцеві органи

державного управління фінансами. 25 лютого 1906 р. до Волинського губернатора звернувся управляючий місцевої казенної палати з проханням започаткувати на кошт палати посаду городского для охорони Житомирського казначейства [8, арк.1]. Клопотання було передане на розгляд головного начальника краю, який з позитивною резолюцією переправив його міністрові внутрішніх справ. Останній прийняв 13 липня 1906 р. (коли найгостріші події революції були вже, по суті, позаду) рішення про введення посади городского за рахунок спеціальних коштів Волинської казенної палати (асигнованих на писців, сторожів, канцелярські витрати) [8, арк.4]. Городовий К. Кучерук охороняв губернське казначейство за кошт казенної палати до 1912 р., коли і був звільнений за відсутністю асигнувань на його утримання [8, арк.12–14]. У тому ж неспокійному 1906 р. київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор В.О. Сухомлинов залучав дислоковані в Південно-Західному краї військові частини до охорони контори та відділень державних банків, приватних банківських установ, ощадних кас [7, арк.372].

Порушення ефективності управління, руйнуванням зв'язку внаслідок численних страйків, взаємодія організаційно відділених частин місцевого апарату управління державними фінансами в українських губерніях нерідко посилювалася, виходила на новий рівень. Так, у 1905 р. у вигляді тимчасової міри було визначено участь працівників акцизного нагляду до участі спільно з податними інспекторами у нагляді за правильним здійсненням торгівлі й промислів у населених пунктах Київської губернії [9, арк.1 та ін.]. Це було цілком правильне, з нашої точки зору, рішення, адже від порядку в місцях скупчення людей багато в чому залежала суспільна стабільність.

Щоправда, ми нічого не знаємо про справжні мотиви такої ініціативи. Річ у тім, що для політичних опонентів самодержавства, від лібералів і до революціонерів – терористів саме органи акцизного нагляду були символом «викачування» непрямих податків з широких народних мас, а заодно – і споювання їх з метою одурманення і відмови від захисту своїх інтересів. Як наслідок, опозиція протягом і революційних, і наступних років вимагала скорочення місцевого апарату акцизних управлінь і асигнувань на його утримання. Піддаючись цим настроям, Головне управління неокладних зборів і казенного продажу напоїв у період кульмінації революційного наступу (вірніше, одразу ж після нього, бо збройне повстання у Москві відбулося тоді, коли революційні події пройшли найвищу точку – загальний страйк восени 1905 р. і прийняття Маніфесту Миколи II від 17 жовтня про конституційні свободи), 17 грудня 1905 р. видало циркуляр про скорочення штатів губернських акцизних управлінь. У ньому, зокрема, наказувалося пам'ятати «...про намічені до скасування посади і ... в усіх випадках звільнення вакансій на ці посади, не заміщаючи цих вакансій, негайно входити в Головне управління з поданням про скасування означених посад» [10, арк.302]. Отже, працюючи спільно з службовцями апарату прямого оподаткування, акцизні чиновники, можливо, хотіли заодно і підкреслити свою значущість і потрібність.

Найбільш масовим класом у суспільстві часів першої російської революції було селянство. При усій неоднозначності оцінок цих подій у існуючій історіографії, все-таки, на нашу думку, вельми складно заперечувати важливість аграрного складника в революційному рухові. Селянин же продовжував залишатися найбільш кількісно значущим платником податків. У цих умовах уряд робив і певні кроки щодо пом'якшення ставлення до нього з боку державних службовців, хоча б лише найбільш наближених – земських дільничних начальників. Циркуляром Міністерства фінансів Російської імперії від 31 серпня 1905 р.р. зокрема визначалося: «..Близькість земських начальників до населення повинна виражатися як у особистій і всебічній обізнаності їх про потреби і побут населення, так у особистій безпосередній доступності їх для всіх осіб, що звертаються до них у підвідомчих справах» [11, с.8].

Таким чином, підсумовуючи, можемо зробити висновок, що попередній розвиток органів управління фінансами Російської імперії в Україні, заходи щодо уточнення та розширення їх компетенції та кадрового забезпечення створили певний «запас міцності», який дозволив їм успішно впоратися з ускладненнями революційної доби. У той же час, непослідовна фінансова та соціальна політика царату ускладнювала роботу фінансових органів, особливо низової ланки, найбільш наближеної до населення.

Список літератури: 1. Васильева Н.И., Гальперин Г.Б., Королев А.И. Первая российская революция и самодержавие: государственно правовые проблемы. Л., 1975. 2. Ванаг Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны. М., 1925. 3. Доклад правления Русского торгово-промышленного банка на общем собрании акционеров 14 февраля 1907 г. //Банковая и торговая газета. 1907. февраль. 4. Ежегодник Министерства финансов. Вып.1906-07 года. СПб., 1907. 5. Центральный державный историчный архив України (м.Київ) (ЦДІАК). Ф.274. Оп.2. Спр.300. 6. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф.1026. Оп.1. Спр.79. 7. ЦДІАК. Ф.442. Оп.856. Спр.152. 8. ЦДІАК. Ф.442. Оп.636. Спр.120. 9. ДАКО. Ф.283. Оп.14. Спр.462. 10. ДАКО. Ф.283. Оп.7. Спр.22. 11. Циркуляр МВД от 31 августа 1905 г. №30 «О введении в действие наказа земским начальникам и о некоторых разъяснениях в правилах производства административных дел в уездных съездах и губернских присутствиях» //Волков Н.Т. Наказ земским начальникам по административным делам: С разъяснениями по позднейшим решениям Правительствующего Сената, циркуляр. Мин. вн. дел и другим правительствен. распоряж. и разным законоположениям, с приложен. важнейших узаконений последнего времени. Изд.2-е, пересост. и доп. М., 1909.

Надійшла до редколегії 22.08.04

В.А. Пашнєва

ПОГЛЯДИ АКАДЕМІКА М.І. ПАЛІЄНКА НА ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ

Академік Всеукраїнської академії наук Микола Іванович Палієнко (1869–1937) належить до плеяди визначних вчених, організаторів освіти і науки, якому довелося жити і творити у різні періоди історії Росії і України. Він народився, здобув юридичну освіту і відбувся як вчений (захистив